TARIXIY-ME’MORIY OBYEKTLARNI O‘RGANISH HAMDA MUZEY FONDLARINI BOYITISHDA TARIX VA ARXEOLOGIYA INSTITUTINING O‘RNI

Kanimkulov Olimjon Sheraliyevich
Guliston davlat pedagogika instituti
“Tarix” kafedrasi dotsenti, t.f.n. (PhD)
https://orcid.org/0009-0006-6069-099X
E-mail: kanimkulov812310@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix va arxeologiya institutining tarixiy-me’moriy yodgorliklarni tizimli o‘rganish, ularning me’moriy-tuzilmaviy xususiyatlarini aniqlash va topilmalar asosida davlat muzey fondlarini boyitishdagi fundamental roli 1950–1960-yillardagi arxiv hujjatlari hamda 2024–2026-yillardagi yangi arxeologik kashfiyotlar asosida tahlil qilinadi. Xorazm, Zarafshon va Pomir-Farg‘ona ekspeditsiyalarida o‘rganilgan Varaxsha, Tuproqqal’a va Bolaliqtepa yodgorliklaridan topilgan monumental san’at namunalari Tug‘unbuloq, Toshbuloq hamda Surxondaryodagi Bandixon II yodgorliklaridan aniqlangan yangi ashyolar bilan qiyoslanib, ularning ilmiy va muzeyshunoslik ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar*:* Tarix va arxeologiya instituti, me’moriy meros, muzey fondlari, xronologik tizimlashtirish, Tuproqqal’a, Varahsha, Tug‘unbuloq, Bandixon II, Harvard uslubi, muzeylashtirish.

Kirish O‘zbekiston hududi qadimgi dunyo va o‘rta asrlar sivilizatsiyalarining chorrahasida joylashgan hududlardan biri bo‘lib, undagi monumental me’morchilik va moddiy madaniyat namunalari jahon tamaddunining ajralmas qismini tashkil etadi. Ushbu boy madaniy va me’moriy merosni tizimli ravishda qidirib topish, arxeologik jihatdan ochish, davrlashtirish hamda ularni ilmiy va muzey ashyosi sifatida konservatsiya qilishda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix va arxeologiya institutining o‘rni beqiyosdir. XX asrning o‘rtalariga qadar (1940-yillargacha) mintaqadagi tarixiy-me’moriy obyektlarni o‘rganish asosan vaqti-vaqti bilan amalga oshiriladigan xarakterga ega bo‘lib, topilgan osori-atiqalarni saqlash va tizimlashtirishning mukammal ilmiy-metodologik asosi mavjud emas edi[1].

Tarix va arxeologiya instituti tashkil etilgandan so‘ng, fundamental tadqiqotlar doirasi kengaydi. Ayniqsa, 1950-yillar oxiri va 1960-yillar boshida institut rahbariyati (direktor A.X. Babaxodjayev va ilmiy kotib Ye.A.Deyeva) tomonidan ilgari surilgan ilmiy-tashkiliy strategiya me’moriy yodgorliklarni kompleks o‘rganish va ularni muzeylashtirish jarayonini jadallashtirdi[2]. Bugungi kunda esa mustaqillik yillarida, xususan, arxeologik tadqiqotlar doirasida 2024–2026-yillarda erishilgan olamshumul kashfiyotlar ushbu klassik maktab an’analarining bevosita davomi hisoblanadi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi – institutning tarixiy-me’moriy merosni restavratsiya qilish va muzey fondlarini tubdan boyitishga qo‘shgan tarixiy va zamonaviy hissasini ilmiy-uslubiy jihatdan tizimlashtirish hamda qiyosiy tahlil etishdan iborat.

Ushbu maqolani tayyorlashda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi arxivida saqlanayotgan Tarix va arxeologiya institutining 1957–1962-yillardagi muammoli-tematik rejalari, ekspeditsiya hisobotlari va ilmiy ma’lumotnomalari asos qilib olindi.[3].

Maqolada xususan, XX asr o‘rtalarida Varahsha va Tuproqqal’a saroylarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar, XXI asrning birinchi choragi yakunida Tug‘unbuloq va Bandixon II yodgorliklarida amalga oshirilgan tadqiqotlar bilan me’moriy konstruksiyalar va ularni muzeylashtirish usullari jihatidan qiyosiy tahlil qilindi[4]. Shunigdek, institut olimlari tamonidan XX asr 50-yillaridan boshlab olib borilgan qazishmalar davomida topilgan arxeologik yodgorliklar, ganch va gips haykallari, devoriy suratlar hamda ossuariylar turlarga ajratilib, ularning muzey fondlarini shakllantirish va ilmiy jihatdan boyitishdagi ahamiyati tahlil qilindi[5].

Tarix va arxeologiya instituti tarix uchun qisqa vaqt faoliyat yuritgan bo‘lsa-da, institutning ilmiy faoliyati natijasida O‘zbekiston tarixi yangi ma’lumotlar bilan boyidi va davlat muzey fondlari minglab nodir eksponatlar bilan ta’minlandi. Natijalarni ikki yirik xronologik bosqichda ko‘rib chiqish mumkin.

Birinchisi, klassik davr arxeologik yutuqlari va muzey fondlari shakllanishi. Bunda institut tomonidan yoki institute hamkorligida turli yillardagi o‘tkazilgan Xorazm, Zarafshon va Pomir-Farg‘ona kompleks ekspeditsiyalari davomida ochilgan Tuproqqal’a (Xorazm shohlari saroyi), Varahsha (Buxorxudotlar qarorgohi) va Bolaliktepa (Toxariston me’morchilik yodgorligi) saroy majmualari antik va ilk o‘rta asrlar monumental arxitekturasining cho‘qqisi ekanligini ko‘rsatish mumkin. Ayniqsa, S.P.Tolstov[6], Ya.G‘ulomov, V.A.Shishkin[7] boshchiligidagi ekspeditsiyalar faoliyatini misol qilib olsak bo‘ladi. Ekspeditsiyalar natijasida yuqoridagi obyektlardan topilgan devoriy suratlar (masalan, Varahshadagi qizil devorda tasvirlangan sirtlon va fillar jangi ov sahnasi, Afrosiyob devoriy suratlari, Tuproqqal’adagi shohlar galereyasi ganch haykallari) O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi va O‘zbekiston davlat san’at muzeyining eng qimmatli eksponatlari qatoridan joy oldi[8].

Ikkinchisi esa, zamonaviy arxeologik kashfiyotlar va bugungi kundagi muzey fondlarining boyishi(2024–2026-yillar). So‘nggi uch yillikda Fanlar Akademiyasi qoshidagi ilmiy tadqiqot institutlari (masalan, Milliy Arxeologiya markazi) olimlarining xalqaro ekspeditsiyalar doirasida olib borgan ishlari muzey fondlariga

butunlay yangi tipdagi ashyolarni taqdim etdi. Bular qatoriga, Tug‘unbuloq va Toshbuloq (Zomin tog‘lari, 2024-2025) manzilgohlarida O‘zbekiston Milliy Arxeologiya Markazi direktori F.Maqsudov va Vashington universiteti arxeologi Maykl Frachetti boshchiligida olib borilgan tadqiqotlarni alohida ko’rsatishimiz mumkin[4]. Mazkur ekspeditsiya eng so‘nggi texnologik jihozlar, jumladan, dronlar va lidar deb nomlanuvchi masofadan zondlash vositasi yordamida yer ostidagi aholi manzilgohlarini aniqlay oldi. Dengiz sathidan 2000–2200 metr balandlikda joylashgan mazkur yirik mudofaa va sanoat shaharlari mamlakatimiz hududlarida Buyuk Ipak yo‘lining tog‘li tarmoqlarida urbanizatsiya jarayoni ancha rivojlanganini ko‘rsatadi. Tadqiqotlar davomida aniqlangan yuzlab metallurgiya pechlari qoldiqlari, temirdan yasalgan qurollar va o‘ziga xos sopol buyumlar joriy yilda muzeylarning maxsus ekspozitsiyalaridan o‘rin oldi[9]. Dengiz sathidan 2000-2200 metr balandlikda joylashgan bu yirik mudofaa va sanoat shaharlari mamlakatimizning tog‘li hududlarida ham o‘tmishda urbanizatsiya darajasi rivojlanganini ko‘rasatadi. Shuningdek, Termiz Davlat Universiteti Ilmiy-tadqiqot markazi yetakchi ilmiy xodimi A.Shapulatov hamda Xitoy Xalq Respublikasi Shimoliy-G‘arbiy universiteti Madaniy meros maktabi direktori, professor Ma Jian boshchiligidagi arxeologik ekspeditsiyaning tadqiqotlari Surxon vohasida ilk temir davri madaniyatining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi[10].

Yodgorlik nomi va davri	**Muzey fondlariga topshirilgan asosiy ashyolar**	**Kashf etilgan / Tizimlashtirilgan davri**
Tuproqqal’a va Varahsha (Antik va Ilk o‘rta asrlar)	Rangli devoriy suratlar, ganch haykallar, relyefli gips pannolari, qadimgi tangalar.	1950–1960-yillar (Arxiv ma’lumotlari asosida)
Tug‘unbuloq va Toshbuloq (VIII–XI asrlar)	Metall eritish qoliplari, temir qurollar, sirlangan va sirlanmagan o‘ziga xos tog‘ sopollari.	2024–2025-yillar (Yangi kashfiyotlar)
Bandixon II (Surxondaryo, Mil. avv. I ming yillik)	Yoz madaniyatiga oid tosh va suyak qurollar, qadimgi qoramtir sopol majmualari.	2025–2026-yillar (So‘nggi tadqiqotlar)

Tarix va arxeologiya institutining tarixiy-me’moriy obyektlarni tadqiq etish metodologiyasi sho‘ro davrida muayyan ideologik bosim ostida bo‘lgan bo‘lsa-da, bir qator olimlarning (M.Ye.Masson, S.P.Tolstov, Ya.G.G‘ulomov, V.A.Shishkin) fidoyiligi tufayli fanga taqdim etilgan materiallar o‘z qiymatini yo‘qotmadi. Biroq, u

davrda topilgan eksponatlarni joyida saqlash va ochiq osmon ostidagi muzeylar tashkil etish imkoniyati cheklangan edi, natijada ko‘plab me’moriy elementlar va devoriy suratlar markaziy muzeylarga ko‘chirildi, obyektlarning o‘zi esa qayta ko‘mildi.

Mustaqillik yillarida, ayniqsa 2024–2026-yillardagi tadqiqotlarda strategiya tubdan o‘zgardi. Hozirgi kunda Tug‘unbuloq yoki Bandixon II kabi obyektlarni o‘rganishda nafaqat ashyolarni muzeyga olib kelish, balki yodgorlikning o‘zini turistik va arxeologik muzey-qo‘riqxonaga aylantirish konsepsiyasi ilgari surilmoqda[4]. Bu yondashuv tarixiy-me’moriy obyektlarni asrash bilan bir qatorda, hududiy muzeylar fondini ham joyida boyitish imkonini bermoqda. Tug‘unbuloqdan topilgan yuqori texnologik metallurgiya ashyolari bugungi kunda O‘rta Osiyo o‘rta asrlar sanoat arxeologiyasi bo‘yicha dunyo olimlari o‘rtasida katta munozaralarga sabab bo‘lmoqda va xalqaro muzey ko‘rgazmalariga tavsiya etilmoqda.

Xulosa sifatida aytadigan bo‘lsak**,** O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix va arxeologiya instituti faoliyat olib brogan yillarda mamlakatimiz madaniy-me’moriy merosini arxeologik va tarixiy jihatdan tiklashda kata ishlarni amalga oshirdi. Institutning 1950–1960-yillardagi faoliyati natijasida ochilgan antik va o‘rta asrlar saroy me’morchiligi namunalari milliy davlat muzey fondlarining ilmiy o‘zagini va eksponat zaxirasini yaratilishida kata rol o‘ynadi.

2024–2026-yillarda amalga oshirilgan yangi kashfiyotlar (Tug‘unbuloq, Bandixon II) O‘zbekiston muzey fondlarini ilgari fanga ma’lum bo‘lmagan yuqori tog‘li urbanizatsiya va ilk Baqtriya mudofaa me’morchiligiga oid ashyolar bilan boyishiga xizmat qildi.

Zamonaviy muzeylashtirish jarayonida topilgan moddiy ne’matlarni shunchaki vitrinalarga joylashtirish emas, balki obyektlarni raqamlashtirish (3D modellashtirish) va ochiq osmon ostidagi muzey-qo‘riqxonalarni tashkil etish mantiqiga asoslanishi lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. O‘zbekiston FA Tarix va arxeologiya instituti arxivi. Fond-54, ro‘yxat-1, hujjat
2. Бабаходжаев А.Х., Деева Е.А. Докладная записка об уточнении структуры Института истории и археологии. 1962 г.
3. O‘zbekiston FA Tarix va arxeologiya instituti arxivi. Fond-54, ro‘yxat-1, hujjat-1,2,3,4. (Tarix va arxeologiya institutining yillik ish rejalari hamda hisobotlari)
4. Maksudov, F. et al. (2024). Lost Silk Road cities unearthed in Uzbekistan's high mountains. Nature / BBC Science News, [online]. Available at: https://www.bbc.com/news/articles/c238kv8ddeyo

5. Альбаум Л.И. Балалык-тепе: К истории материальной культуры и искусства Тохаристана. Ташкент: Издательство АН УзССР. 1960.
6. Толстов С.П. Древний Хорезм. Москва: МГУ. 1948 г.
7. Шишкин В.А. Варахша. Москва: Изд. Академии наук СССР. 1963 г
8. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. Ташкент: Издательство АН УзССР. 1958.
9. O‘zbekiston tog‘larida yo‘qolgan Ipak yo‘li shaharlari topildi. https://www.bbc.com/uzbek/articles/cz7w3x3r3xjo/lat
10. Shapulatov A., Jian Ma. Bandixon II (Surxondaryo, 2025-2026): Baqtriya hududidagi mudofaa tizimiga oid qadimgi temir davri (Yoz-II, Yoz-III madaniyatlari) me’moriy inshootlarining ochilishi. // TerDU xabarlari. № 2. 2026 yil 29 aprel. 152-159 b.